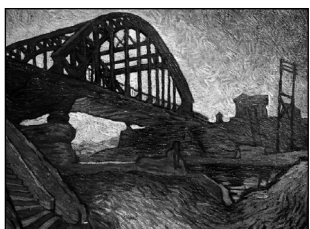

BAKK MIKLÓS

NEMZET ÉS TÖRTÉNELEM

Bibó István és a perennialista nemzetfelfogás

Bibó felfogása ennek alapján érdekes előzménye a jó harminc évvel későbbi nacionalizmus-elméleteknek...

A bibói életmű eszmetörténeti elhelyezésének feladatába sokan belevágtak. Az eredmény nem lehetett kétséges: ahány szerző, annyi értelmezés, kontextusvázlat és tradíció-térkép. Persze, a gondolkodási tradíciókba való besorolás nehézsége minden olyan jelentős gondolkodó utóéletét végigkíséri, aki marginális helyzetből, de erőteljes szintetizáló igénnyel – olyannal, amely a szokványos tudományos üzemekben csak ritkábban fogalmazódik tervvé – próbál egy diszciplína centrumába ugrani.

Bibó István jó néhány műve ma ilyen kreatív dobbantásként olvasható a nacionalizmus-kutatás centruma felé. Persze, a „centrumba kerülés” intencióját feltételezni tévedés lenne, hiszen a nacionalizmuskutatás mint kvázidiszciplína Bibó első műveinek megjelenésekor még ismeretlen volt. Inkább csak annyit mondhatunk, hogy őt is jellemzi a történelmileg marginális helyzetbe került, nagy formátumú gondolkodók ama asszociatív szabadsága, amely az iskolák, műhelyek, láthatatlan kollégiumok „fogságában” alkotó tudósokat talán kevésbé.

Ha e marginalitásban Bibó politikai filozófiai gondolkodásának gyökereit és párhuzamait keressük, jó eligazításokra találunk. Dénes Iván Zoltán egy kitűnő tanulmányban foglalta össze a magyar Bibó-kutatás eredményeit az életmű szellemi-filozófiai alapzatáról.¹ Eszerint Berki Róbert posztumusz tanulmánya mutatott rá először és egyben a legátfogóbban Bibó szemléletének forrásaira: a magyar népi mozgalomra, Horváth Barna, Guglielmo Ferrero műveire, az angol liberális tradícióra és az olasz politikai gondolkodás klasszikus hagyományára, és ő hívta fel a figyelmet né-

hány további párhuzamra is.² Dénes kiemeli, hogy Bibó demokráciafelfogása közeli rokonságot mutat Hannah Arendt politikai demokráciáról alkotott koncepciójával.³ Továbbá megemlíti, hogy Fehér Ferenc mutatott rá John Rawls és Bibó szemléletének párhuzamaira, Kovács Gábor a Karl Popper és Bibó közötti rokon vonásokra, hogy Ludassy Mária tárta fel Félicité de Lamennais és Bibó liberális, szocialista és keresztény szemléletének összecsengő elemeit, Vajda Mihály a Jan Patocka és Bibó felfogása közötti hasonlóságokat, András Sándor pedig Isaiah Berlin és Bibó szabadságértelmezéseinek a párhuzamait.⁴

Az alábbiakban azonban néhány olyan bibói gondolatról lesz szó, amelyeket nem a Bibóval kortárs politikai filozófusokkal való rokonság és párhuzam tekintetében veszünk számba, hanem a valamivel későbbi nacionalizmuselméletek tükrében. Nacionalizmus-elméletekről mint kvázidiszciplínáról csak az 1980-as évektől beszélhetünk, körülbelül ezekre az évekre jöttek létre azok a nemzet és a nacionalizmus eredetével, mibenlétével kapcsolatos főbb kutatási irányok és paradigmák, amelyek néhány ideáltipikusnak nevezhető modellben összegződve számos polémiát indítottak újtukra az egyre bővülő szakirodalomban.⁵ E modelleket ugyan már korábban megalapozták, klasszikus és Bibó által ismert politika-filozófusok is alakítottak rajtuk, azonban a modellek közötti, igazi, középfajú elméletek megalkotását eredményező viták csak a nyolcvanas évek táján kezdődtek el.

Bibó István már a negyvenes évek elején belátta, hogy a demokratizmus és a nacionalizmus egymást támogatják, hogy a népszuverenitás a nemzetiségek asszimilációját követelheti, és ebből következően a rendek felszámolásának a politikai logikája, a társadalmak polgári egyneműségének kialakítása nem áll meg a feudális rendi tagság felszámolása után. Az *Európai egyensúlyról és békéről* című, a háború alatt írt, torzóban maradt művében a következőképpen fogalmaz: „A francia forradalom másik döntő következménye a közösségi érzelmek intenzívebbé válása és demokratizálódása, a *modern nacionalizmus* megszületése. Itt az értelme annak az egyébként felületes állításnak, hogy az európai nacionalizmus a francia forradalommal született meg. Sem a náció mint tény, sem a hozzá fűződő érzelem nem 1789-ben született meg, hanem ennél századokkal, sőt csaknem egy évezreddel régebbi időben. Csak éppen ennek a közösségi formának 1789-ig az arisztokrácia volt a tudatos hordozója, mely az ehhez kapcsolódó érzelmeket és felelősséget a többszázados birtoklás és gyakorlás nyugalmaival és biztonságaival viselte. A középkor végétől kezdve szüntelenül tart az értelmi[ségi] osztálynak s a polgári osztálynak, a harmadik rendnek a nemzeti keretbe való behatolása. A francia forradalomban azonban ez a behatolás az egyik napról a másikra való diadalmas birtokbavétel formáját vette fel, s ebből az élményből született meg a modern nemzeti érzés.”⁶ „A »nemzet« nem a francia forradalommal született meg, csupán a hozzá fűződő érzelmek váltak ekkor tömegérzelmekké. A nemzet mint Európa jellegzetes egysége csaknem másfél évezredes fejlődés eredménye. Közkeletű felületes nézet, hogy Európában az államhatárok és velük együtt a nemzeti keretek másfél évezrede a szünetlen változás állapotában vannak, amelyben a hatalmi erők hatásán kívül semmi állandóság vagy belső törvényszerűség nem érvényesül. Ez a szemlélet nem veszi észre, hogy a változó államhatárok és áttekinthetetlen hűbéri viszonylatok zűrzavara mögött Európa nemzeti keretei – a nemzeti keretek megalakulásának, helyi változásainak és osztódásainak kritikus időszakaitól eltévelyve (i. sz. 5–6., 10., 15–16. és 19–20. század) – meglepő állandóságot és hallatlan szívósságot mutattak. A középkori európai nemzeti keretek stabilitására nézve érdekes adalék Huizingának az a közlése, hogy a konstanzi zsinaton a savoyai főpapok nem számítottak sem a németekhez, holott a Német-római Birodalomhoz tartoztak, sem az olaszokhoz, holott Piemonttal politikai egységben éltek, hanem a franciákhoz! Nemzetek, ha egyszer létrejöttek, a történelem tanúsága szerint pusztán a központi

hatalom meggyengülése és helyi hatalmak önállósulása folytán sohasem estek széjjel: az önállósult helyi egység csak akkor vált külön-külön új nemzetté, ha különállásához megfelelően erős vagy hosszan tartó politikai élmények járultak, melyek az új egység belső öntudatát és külső presztízsét megalapozták.”⁷

E két idézet nagyon jól megragadja és szintetizálja a nemzet létrejöttének bibói paradigmáját. Bibó felfogása ennek alapján érdekes előzménye a jó harminc évvel későbbi nacionalizmuselméleteknek, amelyek több szerző szerint is nagyjából négy irányzatra – a konstruktivizmusra, a primordializmusra, a perennializmusra és az etnoszimbolizmusra – tagolódnak.⁸

A *konstruktivisták* (vagy *instrumentalisták*) a nemzet konstruált voltát hangsúlyozzák, szerintük az identitások sohasem „rögzítettek”, hanem elitek által konstruáltak, ki vannak téve bizonyos változásoknak, befolyásoknak, amelyek száma és hatása általában összefügg a modernizáció fokával; a modern nemzeti identitást pedig a modern polgári forradalmak és az ipari civilizáció hozták létre.

A *primordializmus* irányzatát Clifford Geertz alapozta meg; ez a nemzetet ősi, természetes közösségként látta, és három fontos eszmére alapoz: a) a „primordiális” (elsődleges) identitásokra, melyek *ősi lojalitások*, természetesek és adottak, ugyanakkor személyesek és szentek; b) a primordiális identitások „leírhatatlanok”, nem magyarázhatók társadalmi kölcsönhatásokkal, viszont kényszerítő erejűek; c) a primordiális identitások közös érzelmeiben, affekciókban nyilvánulnak meg, származástudathoz (feltételezett vérségi kapcsolatokhoz), fajhoz (közös biológiai jellegzetességekhez), valláshoz és lakóterülethez (régiónak) kapcsolódnak.⁹

A *perennialista* felfogás szerint a nemzet szintén „ősi” kategória, azonban képviselői – Hastings, Connor és részben Greenfeld¹⁰ –, miközben amellett érvelnek, hogy a nemzetek jóval a középkor előtt (egyések szerint már az antikvitásban is) megnyilvánultak politikailag, elismerik azt is, hogy a nacionalizmus, mint modern politikai tömegmozgalom tulajdonképpen a modernitás terméke. Hastings például úgy véli, a nemzet és a nemzeti érzés Angliában a késő középkorban már bizonyosan létezett, a nemzet maga pedig ókori természetű kategória, a francia forradalmat követően megjelenő nacionalista mozgalmak pedig csupán a nacionalizmus egy újabb, *második hullámát* jelentették.

Végül az *etnoszimbolista* irányzat a szimbólumok és mítoszok folyamatos fennmaradását tartja fontosnak: ezek az állandóság erejével rendelkező, megújító elemek. Az irányzat egyik képviselője, John Armstrong szerint, aki főleg a középkori európai és az ókor közel-keleti népeinek elemzésével foglalkozott, a nemzetek a múltban jöttek létre, mivel a különböző csoportidentitások már ekkor kialakultak. A nemzetek és etnikumok kapcsán a kiterjesztett időbeli perspektívának (*longue durée*) van rendkívül fontos szerepe. A kontinuitást a szimbólumok, a kommunikáció és a mítoszok biztosítják, amelyek a közösségi határokat is tartósan kijelölik a „mi” és az „ők” szembenállásának folyamatos újraerősítésével.¹¹ Ebben a folyamatban a szimbólumok töltik be a „határőrök” szerepét, irányítván a „mi” és az „ők” szétválasztását.¹² Az irányzat legjelentősebb teoretikusa, Anthony Smith arra alapoz, hogy a „nemzetek egyaránt tartalmaznak etnikai és állampolgári összetevőket, általában egy előzetes »etnikai mag« köré szerveződnek”.¹³ Úgy véli, a konstruktivista (modernista) nézőpontnak részben igaza van, a modern kor kezdetén a nemzeteket „az előzetesen létező társadalmi hálózatokból és kulturális elemekből”¹⁴ megalkotják, de ez nem a nemzetek modern kitalálása, hanem „rekonstruálása”.

Hol helyezhető el ezek nyomán Bibó kiindulópontja?

Amikor azt írja, hogy a nemzet nem a francia forradalommal született meg, csupán a hozzá fűződő érzelmek váltak ekkor tömegérzelmekké, olyan töreszponton átívelő kontinuitást tételez, amely leginkább Smith perennialista koncepciójával ro-

kon. Megvan ebben az „etnikai mag” tézise (az európai nemzeti keretek „meglepő állandósága”), de az a konstruktivista fordulathoz is, amelyet sem Smith, sem Bibó nem tagad. Bibónál a konstruktivista mozzanat rejtettebb: a modern állam megjelenésével kapcsolja össze, amelyben a központi hatalom mind erősebben ragadja meg a nemzet politikai életét,¹⁵ s a nemzeti tudatban mind erősebben részt vesz az állami apparátust mozgató értelmiségi réteg és a városi polgárság is. Smith szerint a nemzeteket egyszerre tekinthetjük konstrukcióknak, illetve nacionalista elitok vízióinak, valamint „hosszú távú folyamatokban testet öltő valódi történelmi formációknak”.¹⁶ Bibó viszont a folyamatot nevezi meg inkább: „a harmadik rend, a nép s mindenki birtokba veszi és magáévá teszi a királyok és nemesek országát, annak minden történelmi és politikai presztízsével, reprezentatív és kihívó öntudatával együtt”.

Hogyan történik e birtokbavétel? A történelmi folyamatot, melyet Bibó csupán „behatolásnak”, „diadalmas birtokbavételnek” nevez, a perennialisták történelmi tipologizálás tárgyává tették. Liah Greenfeld elmélete – talán a legeredetibb e megközelítések közül – a 16. századi Anglia konkrét példáján végzett történelmi szociológiai elemzéseivel bizonyítja, hogy a nacionalizmus a tradicionális társadalmi struktúrák felbomlása által okozott zavarokra – pontosabban: a zavarok okozta anómiára – adott válasz. Angliában az új arisztokrácia – a Tudorok hivatali elitje – az 1530-as években, miután a klérust eltávolították az államigazgatásból, a kisbirtokos nemesekből és közrendűekből került ki, akik státusukat műveltségük, érdemeik alapján szereztek meg. Ez nem vágott össze a társadalomról alkotott hagyományos képpel, ezért az új elit státus-inkonzisztenciája megszüntetése érdekében kialakította a homogén módon nemes nép, azaz a nemzet eszméjét. Vagyis a státus-inkonzisztencia kialakította a degradációtól, a lefokozódástól való félelmet, és az ennek megfelelő ideológiai védekező eszközként elindította a „nemzet” modern fogalmának kialakulását.¹⁷

A nacionalizmus tehát a tradicionális elitok válasza helyzetük ama bizonytalan válságára, amelyet a modernizáció kezdetén, de még a középkorban megtapasztaltak. A modern nemzeti identitás kialakulása ilyen értelemben megelőzte a mai nemzetek kialakulását, és különbözik minden más – osztály-, nyelv- vagy vallásalapú – azonosítástól, ugyanis a nemzeti identitás olyan általánosított identitás, amely különböző értékek, eszmék köre épül, egyrészt kitalált, megkreált, másrészt viszont honosított eszmék, minták köre. A jelentősebb európai nemzetekkel – Franciaország, Oroszország, Németország – ugyanez történt, de a sok történelmi szituáció csak strukturálisan volt azonos, a konkrét út viszont mindenütt más.¹⁸ Ez a modern nemzetvé válás „path-dependence”-e.

Mindez Bibó idézett művében inkább csak a sejtés szintjén jelenik meg („A történelem formálóerőinek teljes félreismerését jelenti, ha azt képzeljük, hogy a nemzet, a nemzeti érzés és a nacionalizmus *szerves* kapcsolatban vannak a tőkés nagypolgárság érdekeivel [...]”¹⁹), őt nem a hagyományosabb középkori elitok státus-inkonzisztenciája érdekli, hanem az a „benyomulás”, ahogyan a polgárság az inkonzisztenciával létrejött teret alulról kitölti. Minden bizonnyal ahány utat talált a hagyományos elit a „nemzetté válásban”, legalább annyi útja van a polgárságnak is a „benyomulásra”. Greenfeld ezért mondhatja, hogy a nemzet a modernitás *legátfogóbb formája*, ami úgy is olvasható, hogy annyiféle politikai modernitás van, ahány út a nemzethez.²⁰

Bibó, amennyiben ismerhette volna a perennialisták (Smith, Greenfeld) téziseit, minden bizonnyal egyetértett volna velük. Ennek rövid, szinte felületes igazolása-képpen *A kelet-európai kisállamok nyomorúságát*²¹ hozhatnánk fel, amelynek bevezető része lényegében az *Európai egyensúlyról és békéről* című, fentebb idézett munkán alapszik. Az esszé törzse, Csehország, Lengyelország és Magyarország mint három történelmi állam sorsa megbicsaklásának elemzése, olyan vizsgálat, amelyet a sa-

játos közép-európai *path-dependence*-elméletek egyik mintájának tekintünk ma. Bibót ekként a perennalista közép-európaiság-elméletek első teoretikusának is nevezhetjük. Mert mindazt, amit a nyugat-európai nemzetfejlődés modelljeiben kidolgozatlanul hagyott, azt a közép-európai térség nemzeti típusaira nézve – még a mából látható tévedései ellenére is – modellszerűen, paradigmát alkotva elvégzett.

■ **JEGYZETEK**

1. Dénes Iván Zoltán: A közösség ügye és a szabadság ügye: három értelmezés. Előadás az István Bibó and the History of Hungary in the XXth Century című, Trentóban, 2001. október 26–27-én tartott konferencián. Lásd www.csseo.org/Papers/paperDenes-hu.rtf letöltve: 2011. V. 31.
2. E párhuzamok Berki szerint Benjamin Constant, Max Weber, José Ortega y Gasset, Mannheim Károly, Reinhold Niebuhr, Harold Laski, Bertrand Russell és mindenekelőtt George Orwell munkásságához köthetők. Lásd Dénes: i.m.
3. Berki Róbert Nándor: A moralizmus realizmusa: Bibó István politikai filozófiája, 1992. Lásd http://www.bibomuhely.hu/articles/bibo_filozofia.htm, letöltve: 2011. V. 31. A tanulmány angol nyelvű eredeti megjelenési helye: History of Political Thought. XIII 3. 1992. ősz.
4. Dénes: i.m.
5. Lásd Kántor Zoltán (szerk.): Nacionalizmuselméletek (Szöveggyűjtemény). Rejtjel Kiadó, Bp., 2004; Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): Eszmék a politikában: a nacionalizmus. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995.
6. Bibó István: Válogatott tanulmányok, I. 1935–1944. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1986–1990. Az idézett hely: <http://mek.niif.hu/02000/02043/html/60.html>, letöltve: 2011. V. 31.
7. Uo.
8. Vö. Bakk Miklós: Politikai közösség és identitás. Komp-Press Kiadó, Kvár, 2008. 91–106.
9. Clifford Geertz: The Interpretation of Cultures. Fontana, London, 1973. 259–268.
10. Lásd Walker Connor: Beyond reason: the nature of the ethnonational bond. In: Ethnic and Racial Studies 16, 1993, nr. 3, 373–389; Adrian Hastings: The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism. Cambridge University Press, 1997; Liah Greenfeld: Nacionalizmus és modernitás. In: Kántor Zoltán (szerk.): Nacionalizmuselméletek 183–203.
11. Lásd a Barth által bevezetett „etnikai határtermelés” fogalmát. Fredrik Barth: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. In: Kántor Zoltán (szerk.): Nacionalizmuselméletek 261–276.
12. John Armstrong: Nations before Nationalism. The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1982. 8–9.
13. Anthony Smith: A nemzetek eredete. In: Kántor Zoltán (szerk.): Nacionalizmuselméletek 213.
14. Uo.
15. Bibó: i. h.
16. Smith: i. m. 206.
17. Liah Greenfeld: Nacionalizmus és modernitás. In: Kántor Zoltán (szerk.): Nacionalizmuselméletek 186–188.
18. Uo.
19. Bibó: i.h.
20. A modern társadalmak – írja Greenfeld – „fogalmi definíciójuknál fogva »nemzetek«. Azokról, amelyek nem tartják magukat nemzetnek, úgy vélekednek, hogy (még) nem modernek”. (Greenfeld: i. m., 185.)
21. In: Bibó István: Válogatott tanulmányok. IV Magvető Könyvkiadó, 1990; romániai kiadása: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. Kriterion Könyvkiadó, Buk.–Kvár, 1997.

